Тетяна Купцова

Архетипи чоловічого та жіночого в етнічному образі світу в епоху київської державності

Підвищення інтересу в суспільстві до наукової проблематики етносу зумовлене зміною культурних парадигм, а саме зміною соціоцентричної моделі культурного розвитку суспільства. Саме в наш час розвивається новітнє українство і відроджується українська національна ідея, бо є в українців надбаний національний культурний скарб, доля якого в особливій суспільній заангажованості, який значною мірою впливає на сучасників та нащадків і по своєму акумулює національну енергію, щоб вона, «ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду», які дають підстави до національного пробудження[1]. Вчені впевнені, що саме сьогодні перед нами гостро стоїть питання про відродження забутих духовних традицій, народних звичаїв, моральних засад, що неможливо без розуміння головного – системи міжпоколінних зв'язків, котра є основою нації та всього національного життя. Адже відомо, що традиційна етнокультурна інформація може зберігатися тільки передаючись від прадідів до батьків, а відтак від дітей до онуків. Потяг до неї є першоосновою справжнього патріотизму. Звертання до минулого зовсім не означає нехтування сьогоденням. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культурної історії, можна й чіткіше зрозуміти сьогодення, і уявити майбутнє. Видатний історик Михайло Грушевський визначав цю справу «питанням честі своєї й свого покоління»[2].

Як відзначають Х. Хьелл і Д. Зіглер, саме давня культура відображала колективне несвідоме, яке представляє собою сховище латентних слідів пам'яті людства і навіть наших людиноподібних предків[3]. В ньому відображені думки і почуття, загальні для всіх людських істот і які являються результатом нашого загального емоційного минулого. Як говорив сам Г. Юнг, «в колективному несвідомому вміщується вся духовна спадщина еволюції людини, відроджена в структурі мозку кожного індивідууму»[4].

Юнг подав свою гіпотезу про те, що колективне несвідоме складається з могутніх первинних психічних образів, так званих архетипів. Архетипи – первинні моделі, природжені ідеї або спогади, які сприяють на те, щоб люди сприймали, переживали та реагували на події певним чином. Вони не тільки сталі шаблони мислення, це «динамічні явища, які проявляються в формі імпульсів таких же спонтанних, як і інстинкти». Мері Хоуп впевнена, що архетипи залишаються незмінними протягом століть, і всі зовнішні розбіжності лише відображають особливості різних культур. Як стверджують дослідники, кількість архетипів в колективному несвідомому може бути безмежною. Але в теоретичній системі Юнга чільне місце займають архетипи персони, аніми та анімусу, тіні і самості. В архетипах аніми та анімусу знаходить вираження визнання Юнгом природженої андрогінної природи людей. Аніма представляє внутрішній образ жінки в чоловікові, його несвідому жіночу сторону, в той час як анімус – внутрішній образ чоловіка в жінці, його несвідома чоловіча сторона.

Наталя Лисюк відмічає велику роль архетипу в народній культурі: «В царині фольклористики та етномистецтва зміна пріоритетів проявляється передовсім у зацікавленості психологічним аспектом фольклорних, мистецьких і літературних текстів, зокрема виявлянням тих чи інших архетипів»[5].

Важливим є те, що система архетипів окреслює і визначає певною мірою розвиток того чи іншого етносу. Розквіт ранньої української культури припадає на епоху Київської Русі, яка відзначалася високим рівнем культурного процесу і яка виникла у результаті тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен. Слід відзначити, що на цей період припав розвиток вітчизняного літопису і літератури. Так, у Софії Київській було написано відоме «Слово о Законі і Благодаті» митрополита Іларіона. У 1073 р. було створено «Ізборник» – фактично першу давньоруську енциклопедію. Наприкінці XI – на початку XII ст. чернець Києво-Печерського монастиря літописець Нестор написав «Повість временних літ». У XII ст. як публіцист виявив себе князь Володимир Мономах, перу якого належало «Повчання» дітям. Вершиною давньоруської літератури стало «Слово о полку Ігореві». Значного поширення набула водночас усна творчість: епічні пісні, билини, казки, де відбивалися найважливіші історичні події, особливо багато розповідалося про захист рідної землі.

У «Слові про Закон і Благодать» Іларіон підкреслює велич і значення Київської Русі. За словами Вілена Горського «Слову» належить особливе місце в історії становлення вітчизняної філософської думки»[6]. Перш за все – це одна з найдавніших пам'яток оригінальної писемності Київської Русі, яка дійшла до нас з першої половини XI ст. Значення «Слова» важко перебільшити, як і значення його творця, Іларіона – одного з найбільш яскравих представників давньоруських мислителів, який входив в коло книжників Ярослава, зробивший предметом своїх роздумів долю всього людства в таких максимальних масштабах, в яких в той час можна було виробити картину історії взагалі, який намагався розкрити основні тенденції історичного розвитку. З цього боку Іларіон – започатківець традиції осмислення історії в вітчизняній культурі та філософії. Як бачимо з літопису, основне завдання, яке поставив перед собою Іларіон, – звеличування свого часу, вирішення завдань, які мав на меті в своїй політиці Ярослав Мудрий, і який примножував славу і велич Києва, своєї землі і свого народу.

Вілен Горський пояснює переважання в вітчизняній громадській думці інтересу до проблем історії філософії, питанням, безпосередньо пов'язаних з осмисленням соціально-політичного буття тим, що давньоруські книжники звертались до нагальних проблем політичного життя, у них була відсутня схильність до абстрактного філософського мислення без зв'язку з актуальними питаннями громадського життя. І в цьому стосунку «Слово» – твір показовий, адже він присвячений тим проблемам, які завжди були центральними для діячів вітчизняної культури.

На думку Іларіона історія рухається шляхом, ознаменованим Богом. Однією з ідей «Слова» є ідея суперечливого характеру розвитку історії людства, яка представляє собою картину протиборства двох непримиренних сил: добра і зла. Цей погляд, що є традиційним для середніх віків, набував символічного вираження. За Іларіоном «закон» є протилежним «благодаті», як «св›ть луны солнцю вьславьну», як нічний холод сонячному теплу. Закон виправдовує,

але не спасає. «Благодать» не виправдовує, але спасає, дарує спасіння в наступних віках. «Закон дан был только на время, служить только приготовленим к благодати»[7].

Архетип чоловічого в «Слові» представлений в образі Володимира. Перше місце в його зображенні Іларіон відводить розуму. Рух історії за Іларіоном – торжество світла розуму над темрявою невігластва. Прийняття християнства на Русі сприймається, перш за все, як акт інтелектуальності. Історично важливим є той факт, що завдяки діяльності Володимира, народ землі Руської був приведений «вь разумь истенный». А оволодіння розумом пов'язується насамперед з оволодінням писемним словом, з освітою. Велич Володимира, на думку Іларіона, в тому що його розум «выше розума земних мудреців». Прийняття Християнства, за словами Іларіона, є діло розумне, воно служить просвітом народу. Ідеальний історичний діяч – людина, якій притаманний гострий розум, людина, яка вміє передавати набуті знання, просвітник – вчитель. У справжнього діяча історії слово не розходиться з ділом. І сам він не тільки повчає інших, а й живе згідно з вимогами істини, яка йому відкрилась. Він доблесний, міцний і сильний, мужній, володіє мечем, захищаючи рідну землю, він «другие правде, смыслу место, милостыне гнездо».

З прийняттям на Русі християнства виникла потреба визначити ставлення людини до Божества, основаному на християнських засадах, з'явилась необхідність пояснити новим християнам, що Бог є жива, діюча, повна безмежної любові до світу істота, яка потребує не формального ставлення до себе, а внутрішньої, живої любові і безмежної відданості його волі. Крім Іларіона і Феодосія, думку про необхідність духовного ставлення людини до Бога висловив Володимир Мономах в своєму «Повчанні». Першу частину «Повчання» він присвячує поясненню внутрішнього змісту і значення християнської релігії у вигляді релігійних приписів і моральних повчань – наставлянь. Такий гідний володар добре розумів, що потрібно для того, щоб народ був щасливим: постійне піклування та нагляд за суворим і безкорисливим виконанням правосуддя. В своєму «Повчанні» він навіть вимагає від дітей – князів за можливості особистого виконання обов'язку судді – «вдовицу оправдите сами» говорить він, щоб тим самим було більше справжнього правосуддя, так як, за його словами, не можливо було повністю довіряти «посадникам»[8]. Говорячи про ставлення влади до підлеглих, Володимир Мономах вимагає від дітей – князів перш за все піклування про справедливе правосуддя в їхніх вотчинах, дотримання на суді принципу правди і милості. Далі він радить строго дотримуватись хресного цілування, яке давали князі для забезпечення миру в країні; і нарешті просить князів в усьому керуватись любов'ю до своїх підлеглих, особливо любити духовних осіб, котрих крім того, потрібно поважати і прислуховуватись до їхніх порад. Також Мономах робить застереження проти пияцтва і блуду, бо від них гине і душа, і тіло. Серед людських взаємин, стосунки між чоловіком та жінкою, найближчі. Згідно з церковним поняттям, чоловік і жінка складають єдине ціле, і зв'язок між ними має залишатися до самої смерті когось з них. Володимир Мономах, добре розуміючи, що такий тісний зв'язок між ними неможливий без любові, пише: «жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою»[9]. З повчань перед нами постає не тільки чоловічий архетип в образі володаря великої держави, а архетип мудреця, творця, бо дійсно князь Володимир Мономах був не тільки вдалим полководцем, а й був мудрим володарем великої держави Київської, захопленим книжником, освітянином, будівельником храмів, князем-сім'янином, зразком моральної досконалості. В самому кінці Володимир Мономах проводить думку, що людині боятись нічого, якщо вона непорушно дотримується правил людини-християнина, які наведено в «Повчанні».

Як відзначають дослідники, прекрасною літературно-історичною пам'яткою Київської Русі, що має історико-політичне значення, та яка призиває Русь до об'єднання напередодні наступу монголів, є «Слово о полку Ігореві». В ньому повно і яскраво відображено життя тієї епохи, народу, яке має значення для всіх наступних поколінь українського народу. Слід відзначити, що «Слово» за прийомами творчості перебуває в тісному зв'язку з усними творами патріархально-родового і княже-дружинного походження. Вся природа представлена автором «Слова», як і княже-дружинними співаками-поетами, живою, населеною надприродними істотами. Ігор – син своєї епохи, князь свого часу: хоробрий, мужній, безстрашний, любить свою Батьківщину. Він, як і Володимир, є яскравим представником позитивного чоловічого архетипу героя, воїна. Він – хоробрий воїн: вирушає в похід, не звертаючи увагу на всі передвістки поразки. Коли розвідка донесла, що захопити половців зненацька не вдалося, що половці озброєні і готові до бою, Ігор не завернув коней і не запевняв воїнів в близькій перемозі. Він сказав: «оже ны будеть не бишися возворотитися, то сором ны будеть пущеи смерти…». Почуття честі диктувало і тактику бою. В війську Ігоря були не тільки професійні воїни-дружинники, а і селяни-ополченці – «горні люди». Дружина князя була на конях, селяни були пішими. Ігор наказав дружині зійти з коней, щоб битися всім разом, не випереджуючи один одного. Промова Ігоря нагадує промови Володимира Мономаха своїм піклуванням про «горних людей». Він сказав: «Оже погибнеш, утечемь сами, а черные люди оставим, то от бога ны будеть гр›х, сих выдавше. Поидем, но или умреш, или живыбудешь на едином м›ст›». Коли русичі зазнали поразки, у пораненого в руку Ігоря вистачило мужності взяти вину на себе і в тяжких роздумах про долю свого народу каятися в злочинах, які він зробив проти простих селян, інших руських князів під час міжусобних війн: «И все то совершил я. Недостоин я жить»[10].

В образі Ігоря Святославовича підкреслено, що історичні події сильніші, ніж його характер. Його дії обумовлені в більшою мірою помилками епохи, ніж його особистими рисами. Отже на перший план в «Слові» виступає загальне і історичне над індивідуальним і тимчасовим.

Негативний архетип чоловічого ми знаходимо в образі Всеслава, який порівнюється з вовком, який не знаходить ні спокою, ні місця. За міфічною оболонкою приховується реальний, конкретний зміст, справжнє життя Всеслава: неприкаяного князя, невдаху. Перед нами винятковий образ князя-вотчиника, князя періоду роздрібненості Русі.

Світ, який постає зі сторінок літописних творів Київської Русі – це світ чоловічий, а саме, побачений і розкритий з погляду чоловіків, в їхньому ціннісному контексті. Слід зазначити, що сильні та вольові архетипи активізувались в образах воїнів, правителів, захисників, яким патріархальна культура дає високу оцінку та які користувалися і користуються прихильністю суспільства. Як відомо, до патріархальних цінностей належить – влада, раціональне мислення, вміння контролювати ситуацію, хоробрість. Як прослідковується, чоловікам не притаманні такі риси як емоційність, уразливість, почуттєві та емоційні аспекти.

Отже, патріархальна культура давала і дає мало можливостей для розвитку міцних зв'язків між батьком та сином. Діти – особливо сини – служили свідоцтвом мужності батька і засобом збільшення свого авторитету або реалізації амбіцій. Архетип Небесного Батька сам не доглядає за своєю дитиною, і тому цей архетип не може бути прикладом зразкового батьківського піклування і емоційної близькості з дитиною.

Говорячи про Ольгу, дружину Ігоря і регентшу у час неповноліття їхнього сина Святослава, ми маємо справу з архетипом анімусу. Хоча вона вродлива, енергійна і хитра (риса притаманна жінкам з погляду патріархальної культури), вона була мудрою правителькою або як змальовує її літописець-чоловік в «Повісті временних літ» мала «чоловічий розум». Як відомо, Ольга була видатною правителькою, яка прийняла у 955 р. християнство. У часи, коли помста була абсолютним моральним обов'язком, Ольга швидко і жорстоко помстилася древлянам за чоловіка: пославши на них велике військо. Саме Ольга впровадила перші в Київській Русі «реформи», чітко встановлюючи землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. Ольга забезпечила себе постійним надходженням прибутків. Вона багато подорожувала по всіх великих містах і селах, щоб краще знати свої володіння. Як жінка, у зовнішніх відносинах віддає перевагу дипломатії перед війною. У 957 р. Ольга їде до Константинополя для переговорів із візантійським імператором. Орест Субтельний відзначає, що хоча у літописах говориться, що Ольга перехитрила імператора, за іншими джерелами переговори виявились не дуже вдалими[11]. Але вже те, що наймогутнішій на той час правитель християнського світу взагалі погодився зустрітися з Ольгою, свідчить про зростання значення Києва. В Ользі проявляється архетипальна жінка-правителька, у якої достатньо сили і розуму, щоб залишити свій слід в суспільстві, де керують чоловіки.

Як бачимо з аналізу першотворів, архетип анімусу в його позитивному аспекті зображується через образи мудрого володаря, просвітителя, духовного поводиря, наставника, хороброго воїна, а в негативному – розбійника, зрадника, боягуза, який зазвичай в ранньому епосі залишається у звіриній, тераморфічній подобі. Архетип аніми представлений в літописах набагато менше, він зазвичай відображений через образи гарної матері, вірної і слухняної дружини.

[1]Конинський Г. Історія Русів. – Львів, 1991. – С. 5. [2]Грушевський М. Історія України. – К., 1992. – С. 3. [3]Хьелл Х., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Издательский дом «Питер Пресс», 2007. – С. 200–201. [4]Юнг К. Г. Сознание и бессознательное. – Минск, 1998. – С. 70. [5]Дух і література. – № 7–8. – К., 2001. – С. 262. [6]Альманах библиофила. Выпуск 26. Тысячелетие русской письменной культуры (988–1988). – М., 1989. – С. 65. [7]Пособие по изучению русской словесности. Историческая хрестоматия. Вып. I. – М., 1987. – С. 68. [8]Повість минулих літ. Літописні оповіді. – К., 2002. – С. 178. [9]Курс истории русской литературы. Книга первая. – СПб., 1913. – С. 745. [10]Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 40. [11]Джин Шинода Болен. Боги в каждом мужчине. – София, 2005. – С. 39.

Антоніна Ланчевська

Ґендерна ідентичність в контексті сучасного українського образу світу

Рівноправність є основною умовою демократії. Будь-яке суспільство, що проголошує себе демократичним, мусить забезпечувати надання рівних можливостей кожному із своїх членів. Воно повинно поважати гідність та чесноти кожної жінки і кожного чоловіка, так само як і право усіх та кожного – жінок і чоловіків – на самовиявлення та самореалізацію. Ґендерна рівність між жінками і чоловіками де-юре та де-факто є не лише умовою соціальної справедливості та справжньої демократії, для функціонування якої вона необхідна; ґендерну рівність варто розглядати також з позицій ефективної реалізації прав людей – жінок і чоловіків. Це з одного боку. А з іншого, наше суспільство трансформується, змінюються цінності та пріоритети, уявлення про місце і роль чоловіків та жінок, про людину та її здібності, що призводить до суттєвих змін на культурно-антропологічному ґрунті[1].

Саме розуміння того, «що ґендер – це одна із основ сучасної західної демократії, перед якою, а відповідно й перед нами, в перспективі поставлене наступне завдання: створити ґендерно-збалансоване суспільство та трансформувати його в перспективі у суспільство паритетної демократії»[2] і є однією із засад реформування нашого суспільства та питанням, що потребує глибинних досліджень задля виявлення теоретичних підвалин ґендерної рівності між чоловіками та жінками.

Паралельно із тим у різних галузях знання виник особливий інтерес щодо питання ідентифікації та ідентичності. Саме спроби пояснення та прояснення цих феноменів призвели до перевороту у філософському знанні та багатьом, часто суперечливим, висновкам. Обидва напрямки досліджень сьогодні активно розвиваються як у західній, так і у вітчизняній соціофілософській думці. Особливо цікавими та нагальними ці дослідження є тоді, коли наша держава звертається до західних цінностей, ідей та постмодерністських концепцій у пошуках власної ідентифікації. Зосередження на проблемі ідентичності, зокрема, ґендерної, цілком вписується у таке закономірне сьогоднішнє питання, що його було поставлено С. Хантінгтоном у однойменній праці: «Хто ми?».

Предметом цього дослідження є специфічна ґендерна ідентичність в контексті сучасного українського образу світу, який формується в трансформаційному суспільстві не лише під впливом традиційної національної культури, але й під впливом ідей західного постмодерну.

Сама ґендерна ідентичність є усвідомленням себе пов'язаним з культурними визначеннями чоловічості або жіночості. Це поняття діє не поза межами суб'єктивного досвіду та слугує психологічною інтеріоризацією чоловічих або жіночих рис, виникаючи у результаті процесу взаємодії «Я» та інших. Саме існування трансвеститських та транссексуальних ідентичностей показує, що ґендер не залежить тільки від статі, а є результатом побудови ґендерних ідентичностей або ідентифікаційних процесів. Вивченням саме цих питань і займається більшість західних дослідників з ґендерних питань[3].

Для того, щоб розібратися із цим питанням, нам необхідно звернутися до досліджень ідентичності та ідентифікації взагалі. Власне, кількість досліджень, тим чи іншим способом пов'язаних із процесом ідентифікації та ідентичністю, збільшується, вплив їхніх результатів на суспільство та окрему особистість з кожним роком зростає. Але дослідники цієї теми відзначають недостатність концептуальних праць